

Adolf Dragičević

Da bismo razumjeli nekog teoretičara, moramo najprije upoznati njegov intelektualni razvitak i njegove preokupacije i težnje što ih želi ostvariti svojim znanstvenim angažiranjem i istraživanjem. U Marxovu slučaju to je lako postići, a i ostvareno je na više strana gdje postoje interesi za razmatrana pitanja. Zato i naš osvrt na taj razvojni put može biti vrlo kratak.¹

Zanimanje za aktualne socijalne probleme i slobodarske ideje navodi Marxa da se kao student prava i filozofije prikloni berlinskom mladohegelijanskom krugu okupljenom oko Brune Bauera i njegovih filozofskih pogleda. Zaostala Njemačka nema još ojačale buržoazije koja bi bila kadra stupiti u političke okršaje, a u skladu s tim ni revolucionarne radničke klase koja bi mogla krenuti u prevratničku akciju. Stoga neposredna politička i socijalna emancipacija ne prožima još dovoljno snažno napredne duhove mladih revolucionara. Književnost i filozofija nastoje promijeniti gledanja na čovjeka u povijesnim relacijama i kretanjima. Tome teže i mladohegelijanci isticanjem apstraktne čovjekove ličnosti, samosvijesti kao pokretačke snage ljudskog osvješćivanja i oslobađanja. Marxovo zanošenje tim idejama nije bilo duga vijeka. Kritičnija razmišljanja, životna opredjeljenja i društvena angažiranja ubrzo ga upućuju na materijalističke pozicije i ideale socijalističkog i komunističkog društva.

Zbog ateističkih i radikalnih demokratskih stajališta, Marxu — nakon završenih studija i postignutog doktorata — postaje nedostupnom toliko željena akademska karijera, te prihvaća ponuđenu suradnju u opozicionom listu mlade buržoazije *Rheinische Zeitung*, u kojem razvija bogatu publici-

1

Još uvijek je, unatoč velikom broju novijih djela, poznata biografija F. Mehringa, *Karl Marx*, najprikladnija za upoznavanje Marxova životnog puta. Od novijih djela te vrste vidi: A. Vené, *Vie et doctrine de Karl Marx*, Paris, 1946; M. Rubel, *Karl Marx — Essai de Biographie intellectuelle*, Paris, 1957; A. Cornu, *Karl Marx et*

Friedrich Engels — Leur vie et leur oeuvre, Paris, 1958; I. Berlin, *Karl Marx — His Life and Environment*, New York, 1959; R. Garody, *Karl Marx*, Paris, 1964; H. Genkor i dr., *Karl Marx — Eine Biographie*, Berlin 1968; Kolektiv autora, *Karl Marks — Biografija*, 2. izd., Moskva, 1973.

stičku djelatnost i postaje krajem 1842. godine njegovim glavnim urednikom. Pažnju mu najviše privlače ekonomska pitanja i siromaštvo masa koje ugrožava prvobitna akumulacija kapitala. Uvida da mu nedostaje potrebno ekonomsko obrazovanje i jasna predodžba o novom poretku što ga opisuju socijalistički i komunistički agitatori. Jasno sagledava da iza politike i prava stoje suprotni ekonomski interesi te se priklanja materijalističkom nazoru i proletarijatu.²

Početak 1843. godine Marx napušta novinarski poziv, daje se na intenzivno proučavanje ekonomske i socijalističke literature, stupa u brak s dugogodišnjom vjerenicom Jenny Westphalen, da bi krajem listopada otišao u Pariz gdje upotpunjuje studije, piše i objavljuje svoje prve važnije rasprave u kojima polaže osnove svoje nove historijskomaterijalističke i dijalektičke spoznaje — opredjeljujući se javno za komunizam kao jedino moguće rješenje problema novog vremena i za proletarijat kao jedinu snagu upućenu i kadru da izvrši takav prevrat.

Pravi i potpuni prijelom započinje njegovim radom *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, nastalim sredinom 1843. godine, da bi tijekom nadolazeće jeseni i zime nastali čuveni spisi *Prilog jevrejskom pitanju* i *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* — objavljeni početkom 1844. godine u prvom i jedinom broju časopisa *Deutsch-Französische Jahrbücher*. Ondje je izložena njegova teorija historije, klasne borbe i prirode revolucije — čini se jasnije nego u bilo kojem djelu kasnije — s poznatim zaključkom da se emancipacija čovjeka može postići samo uništenjem svakog ropstva i da će se to uništenje postići tek onda kad bude ukinut proletarijat.³

Prelazi se, prema tome, iz prethistorije, u kojoj stvari vladaju ljudima neumitnom silom prirodnih zakona, u povijest ljudskog društva — koja započinje tek kao *svjetska povijest* — u kojoj ljudi vladaju stvarima i gospodarce prirodnim silama i svojim međusobnim odnosima u skladu s vlastitim potrebama i interesima. Osnovu toga prevrata čini takav razvoj materijalnih proizvodnih snaga koji to postignuće čini ne samo mogućim već i neminovnim. U tom se razvijanju proizvodnih sila i prevladavanju lokalnih, regionalnih i nacionalnih ograničenja — upravo u ogleđa progresivnost klasnih društvenih formacija pa, prema tome, i samoga buržoaskog društva. Marx je to izrazio poznatim riječima:

»Buržoaski period historije ima stvoriti materijalnu osnovu novog svijeta — s jedne strane razviti opće međusobne veze zasnovane na uzajamnoj zavisnosti ljudi, kao i sredstava za te veze; s druge strane, razviti proizvod-

2

Profesor Gajo Petrović je u zborniku *Karl Marx, Od filozofije do proletarijata*, Zagreb, 1975, prikupio tekstove koji pokazuju Marxov duhovni razvitak od prvih mladenačkih literarnih ogleda do otkrića proletarijata kao one društvene snage koja jedino može ostvariti oslobođenje čovječanstva. Sazrijevanje Marxove misli može se pratiti i u djelu P. Vranickog, *Misaoni razvitak Karla Marxa*, Zagreb, 1953. Formiranje Marxovih ekonomskih

pogleda izlažu D. I. Rozenberg, *Očerki razvitija ekonomičeskoga učenja Marksa i Engelsa — v soročovic godi XIX. veka*, Moskva, 1954, i E. Mandel, *La formation de la pensée économique de Karl Marx de 1843 jusqu'à la reduction du «Capital»*, Paris, 1967.

3

K. Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, »Glavni radovi Marxa i Engelsa« (ubuduće GRME), Zagreb, 1978, str. 136.

ne snage čovjekove i pretvoriti materijalnu proizvodnju u gospodarenje prirodnim silama pomoću nauke. Buržoaska industrija i trgovina ove materijalne uvjete novog svijeta isto onako kao što su geološke revolucije stvorile Zemljinu koru. Kad jedna velika socijalna revolucija bude ovladala rezultatima buržoaske epohe, svjetskim tržištem i modernim proizvodnim snagama i bude ih podložila zajedničkoj kontroli najnaprednijih naroda, onda će tek ljudski napredak prestati da nalikuje na onog odvratnog poganskog idola koji je htio piti nektar samo iz lubanja ubijenog.«⁴

Grandiozna vizija cjeline svijeta — *prirode, povijesti, društva i čovjeka* — usmjerava Marxova istraživanja na tri važna područja: proučavanje dosadašnjeg klasnog ustrojstva, sagledavanje budućeg besklasnog društva i ispitivanje procesa i oblika aktualnog prijelaznog razdoblja. On ustaje protiv shvaćanja koja zatečeno stanje proglašavaju vječnim principom ljudske egzistencije, pa čak i pravom ljudskom suštinom, protiv metafizičkog materijalizma i spekulativnog idealizma, jednako kao i protiv isprazna maštanja o svijetu kakav bi trebalo da bude i slijepa vjerovanja u budućnost koja će se ostvariti sama po sebi, ili će nastati kao konačan rezultat međusobnih uvjeravanja i klasnih pomirenja.

U toj kritici starog i proizvoljnog te u zacrtavanju novog i zakonitog teorija marksizma polazi od glavnih idejnih pravaca osamnaestog i devetnaestog stoljeća: *njemačke klasične filozofije, engleske klasične političke ekonomije i francuskog socijalizma* koji nastavlja najbolje tradicije francuskih revolucionarnih učenja. Prihvaća njihova najbolja dostignuća, povezuje ih i dalje razvija te upotpunjuje novim spoznajama o povezanosti i cjelini čovjekova svijeta. To su tri izvora i tri sastava dijela o kojima govori Lenjin kad nas upoznae s porijeklom i suštinom *marksizma*.⁵ Usmjeren su prema kritičkoj provjeri znanja i ideologija koje mu prethode, s težnjom da se sagledaju njihove realne osnove i racionalne jezgre te prema pozitivnom i sistematskom ispitivanju cjeline povijesne i aktualne društvene zbilje i traženju zakona i tendencija njihova kretanja i razvoja.

Proučavanje *političke ekonomije* postaje ubuduće prvenstvena Marxova preokupacija. Time se ponajviše bave i njegovi znameniti *Ekonomsko-filozofski rukopisi* iz 1844. godine u kojima se nalazi i briljantna analiza prirode i suštine *otuđenog rada*.⁶ Zajedno s Engelsom piše i objavljuje 1845. godine *Svetu porodicu*, zatim izuzetno značajnu *Njemačku ideologiju* (prvi put objavljenu tek 1932. godine) i najzad slavni *Manifest komunističke partije* iz 1848. godine. Ono što slijedi ponajviše je vezano uz Marxova nastojanja — koja ga prate od završetka prve skice *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*⁷

4 K. Marx, *Budući rezultati britanske vladavine u Indiji*, GRME, str. 599.

5 V. I. Lenjin, *Tri izvora i tri sastavna dijela marksizma*, »Izabrana djela«, Zagreb, 1948, sv. I, knj. 1. str. 58.

6 Djelo je prvi put objavljeno 1932. godine — istovremeno u izdanju Moskovskog »Instituta Marxa-Engelsa« i u izdanju njemačkih marksista Landshuta i Mayera. Naslov potječe od ruskog izdavača.

Pobudilo je veliku pažnju i potaklo mnoga nova istraživanja i razvijanja marksističke misli. Najmanje, međutim, u oblasti političke ekonomije, pa se i tu dobrim dijelom nalaze korijeni njezinih zaostajanja i nesnalaženja u analizi suvremenog svijeta koji tako markantno prožima stvaranje uvjeta i odvijanje procesa čovjekova oslobađanja.

7 U pismu od 20. siječnja 1845. godine Engels pozuruje Marxa da »gleda da

pa do pojave njegova *Kapitala* — da napiše sustavno djelo iz političke ekonomije.

Ta nastojanja od samog početka uključuju nov *materijalistički pristup* stvarnosti i primjenu nove *dijalektičke metode* koja omogućuje spoznajno ovladavanje društvenom zbiljnošću, utvrđivanje izgleda socijalnih snaga te usmjeravanje njihove akcije u revolucionarnu izmjenu postojećega. Takav su pristup i metoda povezani i usklađeni, a u neodvojivu su spoju i međuzavisnosti — pa je stoga i svako njihovo umjetno podvajanje i izdvojeno promatranje ne samo nedopustivo i pogrešno već i neizbježno usmjereno na sakaćenje i iskrivljavanje autentičnoga marksističkog mišljenja. Materijalizam i dijalektika čine njegovu kičmu i u svojoj jednovremenoj i jedinstvenoj primjeni prožimaju cjelokupnu njegovu strukturu.

Tako su historijski materijalizam i materijalistička dijalektika u istom karakteristična marksistička teorija društvene zbilje i specifična marksistička znanstvena metoda. Jedno je u funkciji drugoga, pa taj sklad i međusobno prožimanje upravo i daju teorijsku superiornost klasičnom marksističkom učenju. Ono se razlikuje od prijašnjih materijalističkih učenja — čija pozitivna dostignuća prihvata — time što odbacuje njihovu metafizičnost i njihova zaziranja od revolucionarnoga društvenog čina. Ono polazi od Hegelove dijalektike — koja je »osnovni oblik svake dijalektike« — ali tek pošto skine njezin »mistični oblik«. Marksistički materijalizam prati dijalektičko promatranje svijeta i povijesti, a pretpostavku marksističke dijalektičke metode čini materijalističko gledanje na život i ljude. Stoga i neizbježno zastarjevanje pojedinih stavova i gledanja, koje susrećemo u Marxovim djelima, ne umanjuje važnost i aktualnost njegova učenja. Ostaje uvijek prisutna i trajno dragocjena njegova historijskomaterijalistička i dijalektička *metoda* istraživanja i izlaganja.

Marksizam podjednako kritizira i odbacuje svaku idealističku spekulaciju koja apstrahira konkretnu materijalnu zbilju — svodi je na puku manifestaciju vječno kružećeg ljudskog duha — i svaki metafizički materijalizam koji, jednako kao i idealizam, apstrahira čovjekovu prevratničku misiju. Cjelinu svijeta — koja dolazi do izražaja u njegovoj vječnoj procesualnosti i stalnoj mijeni — na svakom je stupnju razvoja ukupnost proizvodnih snaga i njima odgovarajućih odnosa društvene proizvodnje i ljudskog saobraćanja. U središtu svih tih pojava i zbivanja nalazi se *čovjek* kao tvorac materijalnih i kulturnih dostignuća i zato *subjekt* historijskih kretanja.

Tek je taj obrat u poimanju povijesnog razvoja i njegova zbiljskog utemeljenja omogućio znanstveno otkrivanje razloga opstojnosti pojedinih društvenih oblika te korijene i zakonitosti njihova ustrojstva. Stvorena je osnova na kojoj je mogla izrasti cjelovita kritička znanost o društvu, povijesti i čovjeku, znanost koja se ne ograničava na upoznavanje socijalnih ustanova i pojava, već ide mnogo dalje od toga, postajući putokazom u revolucioniranju postojećeg i izgradnji istinske ljudske zajednice. Na taj način klasična teorija marksizma ne uzima predmet, stvarnost, osjetilnost samo u obliku objekta ili u obliku promatranja, već i subjektivno, kao osjetilnu djelatnost i kao čovjekovu praksu.

Marxovim pojmom *prakse* prevladavaju se ograničenosti i jednostranosti ranijeg materijalizma i klasičnog idealizma. On obuhvaća jedinstvo ak-

cije i teorije, mišljenja i stvarnosti, iskustva i svrsishodnog projekta. Obuhvaća, nadalje, sve osmišljene ljudske činove koji mijenjaju postojeće, vazda se iznova usmjeravajući spram nepoznatoga i novoga, koje postaje idealom i težnjom najnaprednijih društvenih snaga. Mijenjajući svijet koji ga okružuje, čovjek mijenja i sama sebe. Praksa je način takva njegova bivstvovanja, dijalektičko ostvarivanje subjekta i objekta, jedinstvo njihovih međusobnih utjecaja i trajan proces zahvata i preobražaja kojima subjekt proizvodi novu predmetnu zbilju. Prema tome, bitnu osnovu čovjekova mišljenja ne čini priroda kao takva, nego upravo njezino mijenjanje djelatnošću ljudske zajednice. A s tim je čvrsto povezana i koncepcija čovjeka kao svjesnog, slobodnog, stvaralačkog bića prakse.⁸

Iz te osnove proistječe cjelokupno marksističko učenje: materijalističko shvaćanje povijesti, uočavanje suprotnosti i borbe suprotnosti koja prožima cijeli klasni svijet, isticanje proizvodnih snaga kao bitnog činioca društvenog razvoja, objašnjenje antagonističkih oblika života kao nužnih stepenica čovjekova uspona, otkrivanje uzroka i zakona materijalnog i socijalnog napretka, sagledavanje klasnih odnosa i klasne borbe, utvrđivanje prirode i neminovnosti socijalističkog prevrata, poimanje i tretiranje društvenih revolucija kao agenasa dosadašnje povijesti, određivanje taktike klasne borbe proletarijata, anticipiranje bližih i daljih ciljeva radničkog i socijalističkog pokreta itd.

U tom svjetlu treba promatrati i Marxovu ekonomsku teoriju — klasičnu marksističku političku ekonomiju. Ona polazi od društva kao cjeline i procesa njegove povijesne mijene. Predmeti i pojave koje istražuje za nju su samo *ekonomske kategorije* — teoretski izrazi odnosa društvene proizvodnje koji zakonito nastaju, razvijaju se i nestaju zavisno od ukupnih društvenih materijalnih dostignuća, a posebno od primijenjenih proizvodnih snaga. Prvi javni okršaj u oblasti političke ekonomije, s ove znanstvene pozicije, bio je uperen protiv Proudhona u vidu polemičkog spisa *Bijeda filozofije*, koji je izišao 1847. godine. Zanimljivo je istaći da se u njegovu predgovoru pisac naziva *ekonomistom*.⁹

bude gotov sa svojom knjigom o nacionalnoj ekonomiji... do aprila». Marx-Engels, *Prepiska*, Beograd, 1956—1960, sv. I, str. 12.

8
Radi temeljitijeg upoznavanja tih aspekata Marxova učenja, neobično važnih i za razumijevanje njegove političke ekonomije, upućujemo na značajno djelo G. Petrovića, *Filozofija i marksizam*, Zagreb, 1964, posebno na raspravu *Marxovo shvaćanje čovjeka, Čovjek kao ekonomska životinja i čovjek kao praksa te Praksa i bivstvovanje*.

9
Ima mišljenja da je Marx kao znanstveni radnik jedino ekonomist. Takav stav susrećemo u Raymonda Arona, *Main Currents in Sociological Thought*, New York, 1965, str. 123, a i u nekih drugih pisaca. Takva su gledanja ipak

pretjerana. Marx je istovremeno politekonomist, filozof, sociolog i politolog. U njegovu se djelu sve te četiri fundamentalne društvene znanosti prepliću i na prikladan način povezuju s naglaskom na predmetu koji se ponajprije ima u vidu. Istina je da u većini njegovih djela, osobito poslije 1848. godine, središnje mjesto zauzima analiza ekonomskih kategorija i ekonomskih zakona. Ali se kroz ta izlaganja ostvaruje isto tako određena filozofska, sociološka i politološka analiza. Najbolji primjer za to je Marxovo životno djelo — *Kapital*. Sjetimo se Lenjinove konstatacije u *Filozofskim bilježnicama* kad kaže: »Ako Marx nije ostavio *Logiku* (s velikim početnim slovom), on je ostavio *logiku Kapitala*. U *Kapitalu* je primijenjena na jednu nauku logika, dijalektika i materijalistička teorija spoznaje (ne trebaju tri riječi: to je jedno te isto)...

Marx ima u to vrijeme potpuno izgrađenu viziju prirode i suštine čovjekova otuđenja i pretpostavki te putova njegova povijesnog oslobodenja. Jasno mu je da se iza svih vidova ljudskog onečovječenja nalazi *otučeni rad*. Tako se korijeni svih društvenih zbivanja stječu u materijalnim životnim odnosima, pa *anatomiju* društva treba »tražiti u *političkoj ekonomiji*«. ¹⁰ Jer u praktičnom zbiljskom svijetu pojavljuje se otuđenost »samo kroz praktički, zbiljski odnos prema drugim ljudima«, dok je samo sredstvo pomoću kojeg se otuđenje događa uvijek neko *praktično sredstvo* — u prvom redu sam rad i proizvod rada koji se otuđuju od proizvođača. ¹¹ Iza toga redovito leži *privatno vlasništvo* shvaćeno u širem smislu — kao ospoljeni izraz monopolskog prisvajanja sredstava za proizvodnju i proizvoda rada od strane neradnika, i kao ospoljeni izraz društvenosti rada unutar otuđenja, koja se ostvaruje putem društvene podjele rada, takve podjele rada koja pojedince i društvene grupe trajno vezuje za određeno zanimanje. U tom širem smislu treba shvatiti Marxovu poruku da je privatno vlasništvo izvor svakog ljudskog otuđenja i da se samo ukidanjem tako shvaćenog privatnog vlasništva može stići do konačnog i svestranog čovjekova oslobodenja.

»Razmatranje *podjele rada i razmjene*«, piše Marx, »od najbjeđeg je interesa, jer su oni *jasno* ospoljeni izrazi čovjekove *djelatnosti* kao *rodne* djelatnosti i čovjekove suštinske snage kao *rodne* suštinske snage. Da se *podjela rada i razmjena* zasnivaju na *privatnom vlasništvu* nije ništa drugo do tvrdnja da je *rad* suština privatnog vlasništva, tvrdnja koju nacionalni ekonomist ne može dokazati i koju ćemo mi dokazati umjesto njega. Baš u tome što su *podjela rada i razmjena* oblici privatnog vlasništva, baš u tome leži dvostruki dokaz, s jedne strane za svoje ozbiljenje, a s druge, da je sada potrebno ukidanje privatnog vlasništva. *Podjela rada i razmjena* dvije su *pojave*, pri čijem se razmatranju nacionalni ekonomist hvali društvenošću svoje nauke i u jednom dahu nesvjesno izgovara protivrječnost svoje nauke, zasnivanje društva pomoću nedruštvenih posebnih interesa.« ¹²

Otuđenost ljudskog rada osobito dolazi do izražaja u četiri temeljna vida. Prije svega, otuđuje se od radnika *proizvod rada* kao predmet koji mu je stran i njime vlada. Taj odnos je istovremeno odnos prema osjetilnom vanjskom svijetu, prema prirodnim predmetima, kao svijetu koji je proizvođaču tuđ i neprijateljski suprotstavljen. Iz toga proistječe i otuđenost rada unutar *rada*, u samom *aktu proizvodnje*, koji se nameće proizvođaču kao tuđa djelatnost koja mu ne pripada, kao trpljenje, nemoć, ispražnjenje, kao djelatnost što je upravljana protiv njega samoga, od njega samoga. Otuđuje se od čovjeka tako i sam *rodni život*, koji se pretvara u puko sredstvo individualne egzistencije i okrnjeno obavljanje neke djelomične proizvodne ili druge društvene funkcije ili potfunkcije. Otuđuje se čovjeku njegovo vlastito tijelo, priroda izvan njega i njegova duhovna, ljudska suština. Napokon, neposredna konzekvencija svega toga jest *otučenje čovjeka od čovjeka*. ¹³

10
K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*,
GRME, str. 700.

11
K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*,
GRME, str. 219.

12
Isto, str. 250.

13
Isto, str. 216—218.

Otuđenje rada, kao i samo privatno vlasništvo iz kojeg izrasta, zakonit je pratilac povijesnog razvoja i čovjekova uspona. Jer ljudsko se biće moralo svesti na svoje »apsolutno siromaštvo« da bi iz sebe moglo roditi svoje »unutrašnje bogatstvo«. Puniye i svestranije afirmiranje tog unutrašnjeg bogatstva omogućuje tek krupna industrija koju je razvila buržoazija eksploatacijom najamnog rada. Tek kapitalistički način proizvodnje najzad privodi ljudsko društvo onoj razini njegova razvoja koja tek omogućuje da se pristupi *oslobodenju radničke klase i oslobodenju rada* od svih oblika njihova otuđenja. A to se može potpuno ostvariti tek »ukidanjem privatnog vlasništva i samog rada«.¹⁴

Ne može to biti djelo misli, prava ili politike; to može biti samo *povijesno djelo* čiji se poticaji nalaze u samoj društvenoj materijalnoj proizvodnji. I već u *Svetoj porodici* Marx dolazi do zaključka da iza društvenih promjena leže *zakoni* ekonomskog razvitka. Zato se i znanstveni radnici — koji se ne zadovoljavaju pukom interpretacijom svijeta, već teže njegovim izmjenama — moraju neposredno baviti »profanim oblicima otuđenja«; dakle, moraju duboko prodrijeti u tajne materijalne društvene proizvodnje. Treba stoga temeljito istražiti odnose ove proizvodnje, utvrditi njihovu pravu prirodu i otkriti zakone njihova nastojanja, razvitka i iščezavanja. A to se u to vrijeme nije moglo postići bez temeljitijeg studija engleske buržoaske i proleterske političke ekonomije.¹⁵

Marxu se pružila ta prilika kada je poslije neuspjeha revolucije 1848—1849. emigrirao u London. Stigao je u pravo vrijeme, jer je već puno jedno desetljeće nesmetano djelovala *vulgarna buržoaska politička ekonomija* (politička ekonomija kapitala), dok je *proleterska politička ekonomija* (politička ekonomija rada) ostala bez svojih teoretičara i pripadala već dobroano sferi zaborava. Bio je to kraj jednog stajnog perioda u razvoju političke ekonomije, pa je prijetila opasnost da potpuno iščezne iz znanstvenih istraživanja. Pogotovu zato što su je klasični ekonomisti i socijalisti-rikardovci doveli do granice koju je mogla prekoračiti samo kao *teorija revolucije*. Pobornici radničke klase, uključujući i najistaknutije engleske i francuske socijaliste i komuniste, jedva da su stigli do te spoznaje. Oni daju sjajnu kritiku kapitalističke eksploatacije i iscrpno, do detalja opisuju idealno zamišljeno novo društvo. Ali ta kritika i ta vizija budućeg ne prekoračuju okvire protesta protiv nepravdi kapitalističkog sistema i okvire utopističkih sredstava u formiranju i uređenju zamišljenoga socijalističkog poretka. Rijetko tko naslućuje historijsku misiju *radničke klase*.

14

K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija*, »Naše teme«, br. 5/1967, str. 913.

15

Uvelike je tome pridonijelo i druženje s Engelson. U isticanju tog momenta Lenjin ima na umu kako Marxovo upoznavanje s najboljim dostignućima engleske političke ekonomije, tako i velik utjecaj što ga je na Marxa učinila mala Engelsova studija *Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije iz 1844. godine Fridrih Engels*, »Izabrana dela«, Beograd, 1960, sv. I, str. 489.

O Engelsovim ekonomskim pogledima i

njegovoj ulozi u razvoju marksističke političke ekonomije pišu: L. Maier i K. H. Schwank, *Verdienste Friedrich Engels bei der Begründung und Entwicklung der marxistischen ökonomischen Theorie*, »Wirtschaftswissenschaft«, br. 8/1960; L. Leontjev, *Engels i ekonomičeskaja nauka*, »Voprosi ekonomiki«, br. 12/1960; A. I. Mališ, *Engels i proleterskaja politekonomija*, Moskva, 1970; A. A. Leontjev, *Rol F. Engelsa v formirovanii i razvitii marksističkoj političeskoj ekonomii*, Moskva, 1972.

U takvim prilikama nastupa Marx. Nastanjuje se u Londonu, gdje se koristi bogatom bibliotekom British Museuma, u namjeri da prikupi građu i dovrši svoje veliko djelo iz političke ekonomije. Uz to je živo aktivan i u radničkom pokretu, što je u skladu s njegovim shvaćanjem da se pred revolucionarima nalaze dva podjednako važna zadatka: znanstveno ispitivanje uvjeta i ciljeva predstojećega socijalističkog prevrata te pripremanje, organiziranje i usmjeravanje proletarijata — kojemu je povijest namijenila taj zadatak. Zajedno s Engelsom, koji se također nastanjuje u Engleskoj, radi na oživljavanju komunističkih organizacija¹⁶ i piše poznatu *Adresu Centralne uprave Savezu komunista*. Radi na boljem razumijevanju aktualnih političkih događaja, čemu osobito pridonose njegovi spisi *Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850.* i *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte*. A kad je napokon bila osnovana Prva internacionala (1864), Marx je autor svih njezinih važnijih dokumenata, među kojima se posebno ističu *Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja* i *Opći statut Međunarodnog radničkog udruženja*.

Glavna je, ipak, ostala stara Marxova preokupacija da napiše sustavno djelo iz političke ekonomije. Predavanja što ih je održao potkraj 1847. godine, a koja su tiskana pod naslovom *Najamni rad i kapital*, pokazuju još znatne praznine u analizi kapitalističkog načina proizvodnje. Ispunit će ih kasnije proučavanje političke ekonomije. Nakon prelaska u Englesku i obnavljanja ekonomskih istraživanja 1850. i 1851. godine, Marx se dogovara s Engelsom o pisanju većeg ekonomskog rada u tri dijela: a) *Kritika političke ekonomije*, b) *Kritika socijalista* i c) *Povijest političke ekonomije*. U vremenu od 1857. do 1858. godine on priprema rukopis prvoga sustavnog ekonomskog djela, čija će se prva knjiga pojaviti 1859. pod naslovom *Prilog kritici političke ekonomije*. Preostali rukopis ostao je nedovršen i objavljen je u Moskvi tek početkom drugoga svjetskog rata pod naslovom *Osnove kritike političke ekonomije*. Tijekom tog rata nastao je i glasoviti *Uvod* (1857), a dvije godine poslije još glasovitiji *Predgovor Kritici političke ekonomije*. Iz drugoga golemog rukopisa, napisanog od 1861. do 1863. godine, nastat će kasnije tri knjige *Kapitala* i četvrta koju će sljedbenici objaviti pod naslovom *Teorije o višku vrijednosti*. Prethodio im je rad *Nadnica, cijena i profit* iz 1865. godine.

Marx je za života uspio objaviti samo prvu knjigu *Kapitala*. Objavljivanje je u jesen 1867. godine popratio Engels često isticanom pohvalom: »Otkako na svijetu postoje kapitalisti i radnici, nije se pojavila knjiga koja bi za radnike bila važnija od ove. Odnos između kapitala i rada, stožer oko kojeg se okreće cijeli današnji društveni sistem, prvi put je ovdje naučno izložen, i to tako temeljito i oštro kako je to bilo moguće samo jednom Nijemcu. Ma koliko da su spisi jednog Owena, Saint-Simona i Fouriera dragocjeni i da će takvima i ostati, ipak je tek jednom Nijemcu bilo dato da se popne na onu visinu pred kojom čitava oblast modernih društvenih odnosa leži jasno i pregledno, kao niski brdski predjeli pred gledaocem koji stoji na najvišem vrhu.«¹⁷

16
Na Marxovu i Engelsovu inicijativu bio je osnovan komunistički dopisnički komitet i zatim Savez komunista, 1847. godine.

17
F. Engels, »*Kapital*« Karla Marxa, GRME, str. 947.

Tri pojma stječu presudnu važnost za razumijevanje kapitalističkog načina proizvodnje. To su: *roba radna snaga*, *višak rada* i *višak vrijednosti*. Istini za volju treba reći da sva tri termina Marx nalazi kod socijalista-rikardovaca,¹⁸ ali tek u njegovoj primjeni oni stječu prave raspone i postaju moćno oruđe znanstvene analize. Marx je inače sam isticao kao dva najvrednija svoja doprinosa: teoriju *dvojakog karaktera rada* (konkretnog i apstraktnog) i analizu *viška vrijednosti*, u kojem se opredmećuje višak rada eksploatiranih najamnih radnika, neovisno o njegovim sastavnim dijelovima i pojavnim oblicima.¹⁹

Stvoreno je djelo koje uvelike nadmašuje sve što mu je prethodilo u oblasti političke ekonomije i koje neće biti ni približno dostignuto u čitavom razdoblju što nas dijeli od njegova izlaska. Ono pripada onoj vrsti tvorevina ljudskog duha koje ostaju trajno kulturno nasljeđe »u svojoj vlastitoj odori i sa svojim ličnim ožiljcima«. ²⁰ Marxovo životno djelo s pravom nosi naziv »biblija radničke klase« i postaje neiscrpan izvor poticaja u znanstvenim istraživanjima i političkim djelovanjima. S njim socijalizam prestaje biti plod puke mašte filantropa i utopista te instinktivna čežnja eksploatiranih masa. Dokazana je tim djelom njegova povijesna neizbježnost. Bilo je to epohalno otkriće izuzetnog teorijskog i praktičnog značenja za prilike onog vremena te za teoriju i praksu budućeg radničkog i socijalističkog pokreta. Zbog toga to djelo zauzima posebno mjesto u cijelom proteklom stoljeću i ostaje, istovremeno, najviše podržavana i najviše osporavana studija iz oblasti političke ekonomije.

Premda je živio još punih šesnaest godina, Marx nije uspio srediti i izdati preostale knjige svoga monumentalnog životnog djela. I dalje je s velikim zanimanjem pratio tokove teoretske misli i pisao ocjene i bilješke, koje su većinom sačuvane u rukopisu. Valja istaknuti i dragocjeni *Gradanski rat u Francuskoj* iz 1871. godine, s ocjenama i poukama prve proleterske revolucije, izvanrednu *Kritiku Gotskog programa* iz 1875. godine, s opisom socijalističkih odnosa proizvodnje i raspodjele kakve još nije bilo, te posljednje *Bilješke uz knjigu »Udžbenik političke ekonomije« Adolfa Wagnera* iz 1880. godine, neobično važno za razumijevanje teorije vrijednosti i, osobito, njegove metode izlaganja ekonomskih kategorija i ekonomskih zakona.

18

Anonimni pisac pamfleta *The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy* (1821) izričito upotrebljava izraz *višak rada* (surplus labour) što ga mora snositi iskorištavani proizvođač. U djelu Williama Thompsona *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to Human Happiness, Applied to the Newly Proposed System of Voluntary Equality of Wealth* (1824) prvi put se u povijesti ekonomske misli upotrebljava izraz *višak vrijednosti* (surplus value) kao skupni naziv za rentu i profit. Thomas Hodgskin prvi konstatira u spisu *Popular Political Economy* (1827) da »rad, isključivo mjerilo vrijednosti... tvorac svekolikog bogatstva, nije roba«.

19

»Najbolje u mojoj knjizi jest: 1. (na ovome počiva cijelo razumijevanje činjenica) odmah u *prvoj* glavi istaknuti *dvojaki* karakter rada, prema tome da li se izražava u *upotrebnoj* ili *prometnoj* vrijednosti; 2. tretiranje *viška* vrijednosti nezavisno od njegovih posebnih oblika, kao profita, kamate, zemljišne rente itd.« Pismo Engelsu, 24. augusta 1867.

20

Ovim riječima je J. A. Schumpeter započeo svoja izlaganja o Karlu Marxu u knjizi *Capitalism, Socialism and Democracy*, 1962. godine.

Napokon, izuzetno je važna i golema Marxova korespondencija, napose njegova prepiska s Friedrichom Engelsom i Ludwigom Kugelmannom.

Skrhan mnogobrojnim neugodnostima progonstva, golemim materijalnim tegobama i sve lošijim zdravljem, Marx je preminuo 1883. godine, ostavljajući na mu nasljeđe neprocjenjivo bogatstvo znanstvene misli koja postaje vlasništvo radničke klase te ostaje trajan i neiscrpan izvor poticaja u teoretskim istraživanjima i političkim djelovanjima. Opraštajući se od tog velikana suvremene misli, Engels je u pogrebnom govoru kao najvažniju njegovu zaslugu istakao što je »otkrio zakon razvitka ljudske povijesti: jednostavnu činjenicu — koja je do tada bila skrivena pod ideološkim naslagama — da ljudi u prvom redu moraju jesti, piti, stanovati, odijevati se, prije nego što bi mogli da se bave politikom, znanošću, religijom itd.; da, prema tome, proizvodnja neposrednih materijalnih sredstava za život, a time i svaki stupanj ekonomskog razvitka jednog naroda ili jedne epohe, čini osnovu iz koje su se razvile državne institucije, pravna shvaćanja, umjetničke i čak religiozne predodžbe dotičnih ljudi, i da se one stoga moraju objašnjavati iz te osnove, a ne, kao što se dosad događalo, obrnuto«. Na drugoj strani, »Marx je otkrio i posebni zakon kretanja današnjeg kapitalističkog načina proizvodnje i buržoaskog društva koje je taj način proizvodnje stvorio«. Samo ta dva otkrića, zaključuje Engels, bila bi dovoljna za jedan život. A Marx je ostavio još i mnoga druga otkrića u svakom području kojim se bavio.²¹

Drugim riječima, temeljna ideja svih Marxovih izvođenja vrlo je jednostavna. Posrijedi je opipljiva činjenica, što su je i najveći umovi dotad gubili iz vida, naime da ljudi moraju raditi prije nego što će se biti kadri boriti za vlast, baviti se politikom, religijom, filozofijom itd. Ta je opipljiva činjenica najzad došla do punog izražaja u objašnjenju povijesti i društva, a to je opet imalo golemo značenje za razvoj socijalističkog pogleda na svijet. Pokazalo se da se sva dosadašnja povijest kreće u klasnim suprotnostima i klasnim borbama, da je uvijek bilo vladajućih i ugnjetenih, eksploatatora i eksploatiranih, te da je većina stanovnika bila osuđena na težak i zamoran *fizički rad* a malo uživanja. Razlog je tome što je materijalna proizvodnja bila vrlo slabo razvijena, te se opstanak i povijesni razvoj čovječanstva mogao osnivati samo na toj *antagonističkoj* osnovi. Napredak je uglavnom bio prepušten djelatnosti neznatne manjine, privilegirane društvene grupe, dok je velika masa stanovništva bila trajno vezana uz *prirodno potrebni rad* i zaokupljena održavanjem golog života proizvođenjem tuđeg bogatstva.

S druge strane, takvo shvaćanje povijesti — koje na taj način prirodno i razumno objašnjava klasnu vladavinu — dovodi i do uvidanja da razvoj modernih industrijskih i osobito znanstvenih proizvodnih snaga dokida i posljednje razloge za podjelu ljudi na vladajuće i ugnjetene, eksploatatore i eksploatirane, upravljače i one kojima se upravlja, pa podliježu prisili drugih ljudi i moraju izvršavati tuđa naređenja. Privatni vlasnici — a danas bismo mogli dodati i birokrati i menadžeri — odigrali su svoju povijesnu ulogu i sve su očiglednija zapreka daljem društvenom razvoju.

21

F. Engels, *Govor na grobu Karla Marxa*, GRME, str. 1211.

Vodstvo mora prijeći na proletarijat, klasu koja se samo utoliko oslobađa ukoliko uklanja svaku klasnu — i birokratsku i tehnokratsku — vladavinu, svako iskorištavanje čovjeka i svako socijalno robovanje. Formiraju se proizvodne snage koje radnička klasa mora neposredno uzeti u svoje ruke, kako bi se stvorilo stanje u kojem bi svaki član zajednice sudjelovao ne samo u proizvodnji već i u raspodjeli i u upravljanju društvenim bogatstvom i društvenom djelatnošću, i koje će toliko razviti proizvodne potencijale da će biti moguće zadovoljiti svačije potrebe.

Na tom dugotrajnom putu društvo prolazi mnoge faze i doživljava brojne promjene, počevši od prastarih komunističkih zajednica u kojima je djelomična otuđenost i ograničena samodjelatnost ljudi proistjecala iz krajnje nerazvijenih proizvodnih snaga i snažne prisile fizičkih potreba. A da bi se stiglo do budućega komunističkog društva — kao jedinstvenog i univerzalnog svjetskog poretka — valja prevaliti dugotrajan povijesni put ekonomskog i socijalnog razvoja. Na tom putu klasni odnosi dovode do totalnog čovjekova osiromašenja i drastičnog obeščovječenja. Uz prisilu fizičkih potreba dolazi i, štoviše postaje dominantnom, prisila drugog čovjeka. Ljudima gospodari materijalni svijet, pa tako najzad u *robnoj proizvodnji* i njihovi međusobni odnosi poprimaju fantazmagoričan oblik odnosa između stvari. Njihova proizvodna djelatnost podliježe vanjskim motivima, interesima i ciljevima — pa je zato i određena proizvodnjom materijalnog bogatstva i zadovoljavanjem potreba izvan sfere rada.

Tek se posvemašnjim i definitivnim dokidanjem svijeta otuđenog rada ostvaruje *istinska ljudska zajednica* u kojoj će pravo *bogatstvo* biti sam *čovjek* i u kojoj će razvoj njegovih snaga biti poticaj i samosvrha svim društvenim djelovanjima.²² To pretpostavlja dva važna dostignuća: *univerzalnost* sposobnosti i djelovanja svakog pripadnika društva. Tek će tada čovjek u cijelosti prisvojiti i organizirati svoje snage kao društvene snage, vratiti se samome sebi i realizirati svoje svestrano rodno biće.²³ Ostvarit će se istinsko prisvajanje čovjekove biti od čovjeka i za čovjeka. Rad će prerasti u *samodjelatnost*, a samodjelatnost će se podudarati sa svukupnim materijalnim, socijalnim, političkim i duhovnim čovjekovim životom. Dakle, riječ je o *totalnome* čovjeku u univerzalnoj zajednici, društvenom, očovječenom čovjeku koji istinski proizvodi oslobođen i od prisile drugog čovjeka i od prisile fizičkih potreba.

Ne postiže se, međutim, lako i brzo taj komunistički ideal. Povijest je temeljita i prolazi mnoge faze kad pokapa staro društveno uređenje. Stoga i ukidanje samootuđenja mora proći dugotrajan povijesni put kao i samootuđenje. Veliki historijski prevrati i procesi čovjekova *razotuđenja* dolaze do izražaja u dva temeljna vida: ostvaruju se putem oslobođenja radničke klase i oslobađanjem ljudskog rada. Te epohalne društvene promjene prati stanje još preostale djelomične otuđenosti i tek započete ograničene samodjelatnosti — pri čemu, razumije se, prvo mora potpuno nestati a drugo će sasvim prevladati.

Temeljne poticaje i za te promjene valja tražiti i stvarati u oblasti

22

K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, GRME, str. 691—697.

23

K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija*, GRME, str. 335—338.

društvene materijalne proizvodnje. Čovjekovo otuđenje u toj oblasti temelj je svih oblika njegove otuđenosti. Zato i borba za čovjekovo razotuđenje — za njegovo potpuno oslobođenje i njegov dignitet — mora upravo ovdje početi i najprije ovdje pobijediti. Politički prevrati u najboljem slučaju stvaraju samo za to potrebne društvene uvjete i čine tek uvod u te dalekosežne društvene promjene. Socijalistička se revolucija može potvrditi samo u toj temeljitosti i radikalnosti. Provjerava se uvijek iznova upravo na putokazima koje je istakla klasična marksistička teorija, a napose njezina koncepcija društvene strukture i promjene, pokretačkih snaga povijesti, zbiljskih ciljeva ljudske zajednice, pretpostavki novog poretka, subjektivnih prevratničkih snaga i osobito historijskomaterijalističke vizije čovjeka.

Naše vrijeme upravo ponajviše odlikuje ostvarivanje tih predviđanja *znanstvenog socijalizma* — kojemu je također udarila temelje klasična marksistička teorija — a ona opet nalaze svoju potvrdu u postignutim socijalističkim revolucijama i, osobito, u razvoju suvremenog *socijalističkog samoupravljanja*. Podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, proizvoda rada i funkcija upravljanja — koje nalazi svoj izraz u poznatim devizama: *tvornice radnicima, dohodak radnicima, upravljanje radnicima* — glavno je dostignuće suvremenog svijeta i realna osnova svih budućih progresivnih društvenih mijena i nastojanja. Pri tom je na prvome i najznačajnijem mjestu u tako izmijenjenim prilikama *nov položaj čovjeka*. Njegova radna snaga prestaje biti robom, a sredstva za proizvodnju kojima djeluje ne pripadaju drugima pa tako gube svojstva kapitala. Fond društvene akumulacije postaje *zajedničkim dobrom* udruženih proizvođača, dakle sastavnim dijelom i rezultatom njihova *potrebnog rada* — kojemu je svrha da proizvodi sredstva za zadovoljavanje njihovih potreba, za povećanje njihove moći i za razvoj njihovih ljudskih snaga.

Marksističko je učenje jedini teoretski sustav koji uključuje to kretanje, anticipira ga i opisuje u najvažnijim aspektima pa čak nerijetko i po jedinostima. Promatra ga s pozicija materijalističke dijalektike i dovodi u vezu s razvojem proizvodnih snaga, što se ne susreće u drugim znanstvenim pravcima. A to povezivanje ima kapitalnu važnost za razumijevanje suvremene stvarnosti i prisutnih tendencija i tokova daljeg društvenog razvoja. U tom se učenju nalazi kategorijalni aparat koji nije moguće zaobići kad se proučavaju aktualni društveni procesi, a njegove izgrađene metode istraživanja i izlaganja jedine su za to pogodne i jedine su plodotvorne. U pitanju je teoretski sustav posvećen čovjeku, njegovu oslobođenju i novu životu, a to je najvažnija dimenzija suvremenih ljudskih stremljenja. Zato je proučavanje klasične marksističke teorije trajno aktualno i mnogostruko korisno. Ono nas uvijek iznova potiče na kritičko preispitivanje suvremene društvene zbilje, na promatranje i najnovije stvarnosti kao društvene povijesti te, najzad, na neumorno traženje i neprekidno pronalaženje prikladnih sredstava i metoda za dalji i još brži materijalni, socijalni, politički i duhovni društveni napredak.

Politička ekonomija socijalističkog samoupravljanja podjednako treba da nalazi nadahnuća i u toj *teoriji* i u aktualnoj društvenoj *zbilji*. Da bi bila uspješna, mora usmjeriti svoja proučavanja prema onim pojavama i

procesima te onim njihovim svojstvima i aspektima koji čine *predmet* njezinih analiza i mora primijeniti *marksističku metodu* istraživanja i izlaganja.²⁴ Treba da, stoga, odbaci pogrešna uvjerenja da se ekonomisti moraju baviti samo problemima ekonomskog sistema, njegova funkcioniranja i optimalnog korištenja raspoloživih resursa i proizvedenih dobara. Politička ekonomija treba da ima drukčije pristupe i preokupacije. Isto tako treba odbaciti naklapanja o nekakvim općenitim metodama ekonomske analize koje podjednako vrijede za sve ekonomske nauke. Politička ekonomija je i u tom pogledu specifična znanstvena disciplina, s postupcima i metodama istraživanja i izlaganja koji odgovaraju njezinim zadacima i ciljevima.

24

Klasična marksistička shvaćanja o predmetu i metodi političke ekonomije prikazali smo u raspravama *Predmet političke ekonomije*, «Kulturni radnik», br. 4/1978, i *Metoda političke ekonomije*, «Pregled», br. 4/1979.